Ермекбаева Айнур Шокановнаның
«8D02205-Археология және этнология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу алу үшін дайындалған «Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық коллекция: құрамы, типологиясы, ғылыми-танымдық маңызы» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста Қазақстан музейлеріндегі қазақ халқына қатысты этнографиялық коллекциялардың құрамы, жинақталу тарихы мен үрдісі, типологиясы және ғылыми-танымдық маңызы зерделенген. Зерттеудің деректік негізін отандық музейлердің, соның ішінде Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі (Ұлттық музей), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі (Орталық музей), сондай-ақ аймақтық тарихи-өлкетану музейлерінің этнографиялық коллекциясы құрайды.

Тақырыптың өзектілігі. Музейдегі тарихи құндылықтар, соның ішінде, этнографиялық артефактілер, басқа да музейлік мәнді бұйымдар сынды, сақтаудың және дәріптеудің нысаны әрі көрнекі «құралы» ретінде ғана емес, музейлік деректану, этнология ғылымының деректік базасы, тарихи дереккөз нысаны ретінде де өте маңызды ақпарат береді. Өйткені музей жинақтары сан алуан, сан қырлы ақпарат түзілген қор болып табылады. Сондықтан да тарихи-мәдени (этнографиялық) құндылықтарды сақтау, ғылыми атрибуцияларын жасап, каталогтау осының негізінде олардағы танымдық тағылымды ақпаратты анықтау және әрі тиісті тақырыптық-проблемалық принцип арқылы зерттеу жолымен ғылыми айналымға енгізу – отандық тарихнамадағы іргелі әрі ғылыми-қолданбалы зерттеу бағыттарының бірі. Әсіресе, дәстүрлі мәдениеттің құндылықтары, соның ішінде музейлік артефактілер халықтың күнделікті қолданысынан шығып кеткендігіне байланысты олардың маңыздылығы одан әрі еселене түспек.

Зерттеу нысаны – отандық музейлер қорларында жинақталған және қалың көпшілік үшін экспозицияланып әрі ғылыми ортада зерттелініп отырған этнографиялық артефактілер коллекциясы.

Зерттеу пәні. Қазақстан музейлеріндегі, соның ішінде Орталық музей, Ұлттық музей және аймақтық тарихи-өлкетану музейлерінде сақталған қазақ этносының тарихы мен мәдениетін әр қырынан сипаттайтын этнографиялық құндылықтардың қорда жинақталу тарихы, құрамы, типологиясы, ғылыми-танымдық және ғылыми қолданбалы маңызы зерттеу жұмысының пәні болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың басты мақсаты – Қазақстан музейлерінде сақталып отырған этнографиялық коллекцияның қалыптасу үрдісін, құрамын, ауқымын, жай-күйін, дәріптелу деңгейін анықтау, зерделеу және оларды қазіргі таңдағы этномәдени мұраны сақтау мен зерттеудің маңыздылығын негіздеу тұрғысынан қарастыру.

Жоғарыда көрсетілген мақсатты орындау үшін төмендегідей мәселелердің ғылыми шешімін негіздеу міндеттері қойылды:

– Этнографиялық коллекцияның ауқымын, құрамын және оның қорда жинақталу үрдісін зерттеу;

– Отандық музей қорларының қалыптасу ерекшеліктері мен дамуының тарихи және әлеуметтік-мәдени алғышарттарын (контекстісін) талдау;

– Этнографиялық коллекциялардың құрамын және қалыптасу үрдісін аймақтық, хронологиялық және тақырыптық-проблемалық қағидалар бойынша қарастыру;

– Этнографиялық құндылықтардың экспозициялануы, халықаралық және республикалық көрмелерде дәріптелуінің тарихи кезеңдері және қазіргі жай-күйін зерттеу;

– Этнографиялық артефактілерді ғылыми паспорттау, каталогтау және ғылыми зерттеу бағыттарына салыстырмалы зерттеу жүргізу.

Диссертациялық жұмыстың территориялық аумағы. Зерттеу жұмысы Қазақстанның барлық өңірлеріндегі музейлерді қамтиды.

Диссертациялық жұмыстың мерзімдік шеңбері. Қазақстан жерінде алғаш музейлердің пайда болуынан, яғни XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін аралықты қамтиды.

Зерттеудің әдістері мен әдіснамасы. Диссертациялық жұмыс тарихи этнография, мәдени антропология және музейлік этнографиялық бағытқа құрылғандықтан, осы ғылыми бағыттардың жұмыс тақырыбын ашуға негіз болатын әдістемелік ұстанымдар қолданылды. Отандық музейлердегі этнографиялық коллекция аса ауқымды, саны жағынан өте көлемді, типологиясы жағынан көп типті болуына байланысты диссертациялық зерттеу үшін репрезентативтік тәсіл негізге алынды. Яғни белгілі бір тарихи-этнографиялық артефактінің бір музей қорындағы болсын немесе бірнеше музейлердегі нұсқалары болсын, музейлік маңызын зерделеу мақсатында оның бірегей үлгілері (қажетті жағдайда үлгісі) зерттеудің нысаны ретінде алдын-ала таңдалып алынды.

Сондай-ақ өзара себеп-салдарлық байланыстағы құрылымдық және функционалдық әдістердің кез-келген тарихи-этнографиялық артефактінің этностың тіршілікқамы жүйесінің басқа да компоненттерімен бір-бірін өзара толықтырып отыратын қатынасын зерделеуге мүмкіндік бергендігін ерекше атап өткен жөн. Келесі қолданылған контекстілік немесе контекстуалдық тәсіл арқылы белгілі бір тарихи құбылысты әлеуметтік уақыт пен әлеуметтік кеңістіктегі сан алуан тиісті факторлардың (тікелей және жанама) ықпалы тұрғысынан шынайы зерделеуге болады. Сондай-ақ тарихи-этнографиялық артефактілерді жүйелі әрі жоғарыда айтылған әдіс-тәсілдерді тиімді пайдаланудың методологиялық алғышарты ретінде типологиялық және салыстырмалы-типологиялық тәсілдер қолданылды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы.

– Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық коллекциялардың жинақталу кезеңдері, географиясы және осы үрдістің объективтік және субъективтік факторлары қарастырылды;

– отандық музей қорларының қалыптасу ерекшеліктері мен дамуы оның тарихи және әлеуметтік-мәдени контекстісі тұрғысынан зерттелінді;

– этнографиялық коллекциялардың құрамы, оның қалыптасу үрдісі аймақтық, хронологиялық және тақырыптық-проблемалық ұстанымдар тұрғысынан қарастырылды;

– музейлік этноартефактілердің қазіргі кезеңдегі камералық өңдеуден өту жағдайы, сақталу күйі, экспозициялануы, көрмеге қойылуы, ғылыми паспортталуы және каталогталуы, зерттелуі қарастырылды;

– аталмыш музейлік құндылықтардың дәріптелу деңгейіне назар аударылды. Осыған байланысты этнографиялық құндылықтардың экспозициялануы, халықаралық және республикалық көрмелерде дәріптелуінің тарихи кезеңдері және қазіргі жай-күйі мәселелері бойынша отандық тәжірибеге талдау, сараптау жүргізілді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Этнографиялық коллекцияның қорда жинақталуының алғашқы кезеңінің басында Ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуіктермен қатар, қазақ зиялылары да болды. Басқа да тарихи-мәдени құндылықтар сияқты, этноартефактілердің қорда жинақталуы, зерттелу, дәріптелу үрдісінде сан алуан көрмелер, соның ішінде қазан төңкерісіне дейінгі бүкілресейлік және халықаралық көрмелер де өзіндік үлкен рөл атқарды. Сондай-ақ, орыс географиялық қоғамы, статистикалық комитет ұйымдарының құрылуы нәтижесінде қазақ өлкесі жүйелі түрде зерттеліп, сол ұйымдардың жасаған экспедициялар барысында этнографиялық коллекциялар қалыптаса бастады.

2. Отандық этнографиялық коллекцияның жинақталу географиясы, жинақталу тарихы Орталық музейден бастау алатындықтан, этнографиялық алғашқы коллекциялардың қорға түсу тарихы Орталық музейдің қалыптасу тарихымен біртұтас контексте қарастырылды. Оның үстіне Орталық музей, біздің диссертациялық зерттеуіміз айқын көрсеткендей, республикадағы басқа да музейлердің, әсіресе ұйымдық жағынан да қалыптасуы және жетілу үрдісінде де өлшеусіз рөл атқарды.

3. Музейлік этноартефактілердің қазіргі жай-күйін жан-жақты зерттеу оларды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыруға материалдық-техникалық, технологиялық және ғылыми тұрғыдан қазірден бастап қам жасаудың мейілінше қажеттілігі ғылыми негізделді.

4. Музейдегі тарихи құндылықтар, соның ішінде этнографиялық артефактілер, басқа да музейлік мәнді бұйымдар сияқты, бір жағынан, сақтаудың және дәріптеудің нысаны әрі көрнекі «құралы» ретінде, екінші жағынан, музейлік деректану, әрісі этнология ғылымының деректік базасы, тарихи және тарихи-этнографиялық деректер корпусының нақтылық пен көрнекілік жағынан айырықша категориясы ретінде де үлкен рөл атқарады.

5. Отандық тарихнамада күні бүгінге дейін музейлік құндылықтарды, соның ішінде, әлбетте, этноартефактілерді де, тиісті тарихи және этнологиялық зерттеулерде азын-аулақ иллюстрациялық сюжет ретінде ғана болмаса, толықмәнді дерек ретінде пайдаланудың деңгейі төмен десек асырып айтқан болмайды. Осыған байланысты, әсіресе, әлеуметтік антропология және

мәдени антропологияның өнегесі озық тәжірибесіне сүйене отырып, кез-келген музейлік артефактілер өздерінің көрнектілігімен де, көрнекілігімен де және тарихи-этнографиялық репрезентативтілігімен де дараланатындығы арнайы сарапталынды.

6. Қазіргі кезеңде бүкіл әлем жаһандану үрдісіне дендеп ұшырауына байланысты ұлттық құндылықтардың әлеуеті бірте-бірте әлсіреудің, тіпті жойылудың алдында. Осы жайтқа байланысты ұлттық сананы, сол арқылы ұлттық болмысты сақтаудың ең ұтымды жолдарының бірі де, бірегейі музейлік құндылықтарды зерттеудің қажеттілігі өз алдына, оларды ең алдымен, көпшілік арасында, әсіресе, өскелең ұрпақтарға дәріптеудің еліміздегі мәдени жұмыстың іргелі бағытына айналу қажеттілігі ғылыми негізделінді.

Зерттеудің деректік қоры. Зерттеу жұмысының деректік негізін төмендегідей топқа жіктеуге болады.

1. Ең алдымен отандық музейлердің этнографиялық артефактілер қоры зерттеудің нысаны ретінде ең басты деректік негізі әрі негіздемесі болды. Соның ішінде а) киім-кешек, ә) тұрғын үй, б) қару-жарақ, в) ат әбзелдері, г) тұрмыстық, ғ) шаруашылық бұйымдар, д) қолөнер бұйымдары, е) музыкалық аспаптар.

2. Қазан төңкерісіне дейінгі ресей зерттеушілерінің ғылыми және ғылыми-публицистикалық еңбектеріндегі музейлік этнография мәселелері.

3. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты қорларынан алынған материалдар.

4. Музей заттарының түсім кітапшасы, музей құндылықтарының ғылыми паспорттары, музей коллекцияларының жарық көрген ғылыми каталогтары мен республика және әрбір музей өңіріндегі айтулы оқиғалар, мерекелік даталар құрметіне шығарылған арнайы буклеттер, әлбетте музей экспозициялары жөнінде мәлімет беретін бағдарламалар (guide).

Музейлерден тікелей алынған және пайдаланылған мәліметтер кешені музейлік этнографиялық құндылықтардың құрамы, олардың ғылыми паспортталуы, атрибуциясы және музейде қандай қорда сақталғаны туралы мәліметтерді жинақтауға және музейлік жұмыстың мазмұнын, бағыт-бағдарын, кезеңдік нәтижелерін зерделеуге негіз болды. Сондай-ақ отандық музейлердің кадрлық әлеуетін зерттеуге де үлкен мүмкіндік ашты.

Зерттеу жұмысының ғылыми-практикалық маңызы. Диссертациялық жұмыстың толық мәтіні, қосымша ақпараттарымен бірге «тарих», «өнер», «мәдениет» бағытындағы мамандарды даярлайтын ЖОО оқытушы профессор қауымы, білім алушыларының оқу үдерісінде дәріс, практикалық сабақтарда, оқу өндірістік практикасында, оқу құралдарын, әдістемелік нұсқаулықтар жазуға ғылыми әдістемелік негіз ретінде қолдануына болады. ЖОО-ғы «этнология және антропология», әзірше арнайы курс деңгейінде ғана жүргізілетін «мәдени антропология», «музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандықтарының бакалавриат, магистратура, докторантура сатысындағы оқу бағдарламаларындағы пәндердің әдістемелік базасын әзірлеуге қолдануға болады.

Жұмыс нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық жұмыс тақырыбына сәйкес 10 ғылыми мақала дайындалып, басылып шықты. Олардың ішінде 3 мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны бақылау комитеті бекіткен арнайы ғылыми журналдарында, 6 мақала халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинақтарында және 1 мақала «Scopus» ақпараттық базасына кіретін журналда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация кіріспеден, төрт тараудан, қорытынды мен пайдаланған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады. Қосымшада көрсетілген аймақтық ерекшелікті айғақтайтын аз зерттелген құндылықтар қатарына жататын артефактілердің бірегей үлгілері іріктеп алынды.